

Kur suteka upės ir kalbos

Violeta MEILIŪNAITĖ

Pietryčių Lietuva užima išskirtinę vietą humanitarinių mokslų tyrėjų akiratyje. Čia platūs tyrimo laukai atsiveria istorikams, etnologams, kultūrologams, sociologams ir kitiems. Išskirtinis Šalčininkų rajono veidas įdomus toli gražu ne vienu aspektu. Dėl savo geografinės padėties atsidūręs nuolatinių tautų ir valstybių kontaktų zonoje šis rajonas margas daugeliu požiūrių. Nors etnografiškai vertinant jis visas priklauso Dzūkijos etnografiniam regionui, tačiau dialektologai kiek šiauriau Šalčininkų brėžia pietų aukštaičių patarmės ribą – į pietryčius nuo Vilniaus driekiasi rytų aukštaičių patarmės plotas.

Tradicionių lietuvių kalbos tarmių žemėlapis [1]

Šiuo metu rajoną sudaro 13 seniūnijų – Akmenynės, Baltosios Vokės, Butrimonių, Dainavos, Dieveniškų, Eišiškių, Gerviškų, Jašiūnų, Kalesninkų, Pabarės, Poškonių, Šalčininkų, Turgelių. Daugelis iš jų turi turtingą istoriją, nes Šalčininkų rajone tekančios upės (Šalčia, Virinta, Merkys, Gauja) formavo palankias sąlygas kurtis ir plėtotis gyvenvietėms. Kai kurios iš jų mena jotvingių ir kovų su vokiečių ordinais laikus. Štai Eišiškės 1384 m. Vytauto sutartyje su ordinu vadinamos Onos Vytautienės (kunigaikščio žmonos) brolio tėvonija. Šalčininkai minimi Petro Dusburgiečio kronikoje. Ten pasakojama apie šiose apylinkėse vykusias kryžiuočių kovas su lietuviais. Praėjus beveik pusei tūkstantmečio – XIX šimtmetyje – miestas amžiams įėjo į Lietuvos ir Lenkijos kultūros istoriją, nes čia matytos Vėlinių apeigos buvo įamžintos Adomo Mickevičiaus romantinėje poemoje „Vėlinės“ (I kartą publikuota 1823–1832 m.).

Paminklas Adomui Mickevičiui priešais Šalčininkų r. savivaldybę (nuotr. V. Meiliūnaitės)

Tik priminkime, kokia graži Dieveniškų „apendikso“ istorija – esą Lietuvai miestelis priskirtas dėl to, kad ant žemėlapių gulėjusi Stalino pypkė. Tad paprasčiau buvę ją apibrėžti žemėlapiu linija nei patraukti. O miestelis išties garbaus amžiaus – pirmą kartą paminėtas 1433 m. kaip Žygimanto Kęstutaičio dovana Jonui Goštautui už paramą kovojant prieš kunigaikštį Švitrigailą. Nuo XV a. žinomi ir Jašiūnai, kurių istorija glaudžiai susipynusi su Radvilų gimine, o nuo XIX a. – su iškiliais Lietuvos mokslo ir kultūros žmonėmis, susijusiais su Vilniaus universitetu. Mykolo Balinskio, „Vilniaus dienraščio“ redaktoriaus ir aktyvaus visuomenės veikėjo, dėka Jašiūnų dvaras tapo XIX a. mokslo ir kultūros veikėjų sambūrių vieta.

Su šiuo rajonu siejama ir daugiau ryškių istorijos blyksnių. Pavyzdžiui, Paulavos (Merkinės) dvaras ir labai pažangios, to meto ekonominę-politinę mintį lenkiančios jo valdytojų idėjos. Juk ne veltui XVIII a. pabaigoje sakyta, kad Abiejų Tautų Respublikoje iš tiesų yra trys respublikos: Lietuvos, Lenkijos ir Paulavos (šioji turėjusi savo vėliavą, herbą ir kaldinusi monetas). Tiesa, ji gyvavo neilgai – vos 26-erius metus (1769–1795), tačiau materialųjų ir mentalinių pėdsakų liko iki šiol.

Paulavos (Merkinės) respubliką menančių sienų likučiai (nuotr. D. Gailevičiūtės)

Kiek kitu požiūriu čia išsiskiria Baltosios Vokės istorija. Šiam Šalčininkų rajono miestui vos septynios dešimtys metų. Jis įkurtas šeštajame XX a. dešimtmetyje, tad pasižymi ryškiais sovietinės architektūros užmojais ir bruožais – namai išsiskiria kolonomis ir erkeriais. Tiesa, kai ko šiame mieste ir su žiburiu nerastum. Įkurtas sovietiniu laikotarpiu jis negali tenkinti religinių poreikių, tad norintieji dalyvauti šv. Mišiose turi keliauti į netoliese esančių Rūdninkų Švč. Trejybės bažnyčią.

Baltoji Vokė atvykusius pasitinka savo herbu (nuotr. V. Meiliūnaitės)

Verta pasakyti, kad Rūdninkų gyvenvietė, įsikūrusi vos už trijų kilometrų nuo Baltosios Vokės, turi kur kas ilgesnę istoriją nei jos didesnioji kaimynė. Šią vietą labai mėgęs Kazimieras Jogailaitis, kuris čia net medžioklės sodybą buvo įsikūręs. Pasakojama, kad Žygimantas Senasis Rūdninkuose pastatęs bažnyčią ir tris atskirus dvarus. Viename iš jų buvo laikinai saugomi Barboros Radvilaitės palaikai, kai juos gabeno iš Krokuvos į Vilnių [12].

Pasienio regionai dažnai ypatingi tuo, kad čia sugyvena skirtingų tautybių žmonės. Šalčininkų rajonas – jokia išimtis. Iš Šalčininkų rajone priskaičiuojamų daugiau kaip 30 tūkstančių gyventojų (2021 m. Statistikos departamento duomenimis) didžioji dalis – lenkai (79,5 proc.), apie 10 proc. sudaro lietuviai, 5 proc. – rusai, 2,9 proc. – baltarusių. Akivaizdu, kad kiekviena tautybė pasižymi tam tikra kalbine raiška, religine priklausomybe ir papročiais. Kalba, tikėjimas ir papročiai yra dažniausiai pasitaikančios skirtingų tautybių žmonių bendravimo

sunkumų ir besiformuojančių stereotipų priežastys. Šie klausimai aktualūs jau ne vieną dešimtmetį. Štai I. Trinkūnienės tyrimo (atlikto 1989 m.) duomenimis, skirtingų tautybių žmonės Šalčininkų rajone linkę kurti neformalias grupes tautiniu pagrindu [2]:

	Turi daug draugų lietuvių	Turi daug draugų rusų	Turi daug draugų lenkų	Turi daug draugų baltarusių
Lietuviai	79 proc.	19 proc.	44 proc.	19 proc.
Rusai	28 proc.	54 proc.	53 proc.	35 proc.
Lenkai	23 proc.	28 proc.	83 proc.	24 proc.

Kiek daugiau nei po dviejų dešimtmečių (2014 m.) atlikti Mykolo Romerio universiteto mokslininkų tyrimai rodo, kad Šalčininkų rajone bene geriausiai (vertinant viso Pietryčių Lietuvos regiono kontekste) vertinami lietuvių ir kitų tautybių atstovų santykiai [3]. Kad ir kaip būtų, lemiamu santykių potencialo matu laikytina kalba. Nieko nuostabaus, kad XXI a. trečiajame dešimtmetyje valstybinė Lietuvos Respublikos kalba – lietuvių – vartojama visoje valstybės teritorijoje, bet Šalčininkų rajono išskirtinumas tas, kad čia susiklostė ilgametės daugiakalbystės tradicijos. Tiesa, reikia atkreipti dėmesį, kad be kalbinio čia įsitraukia ir dar vienas – religijos – aspektas.

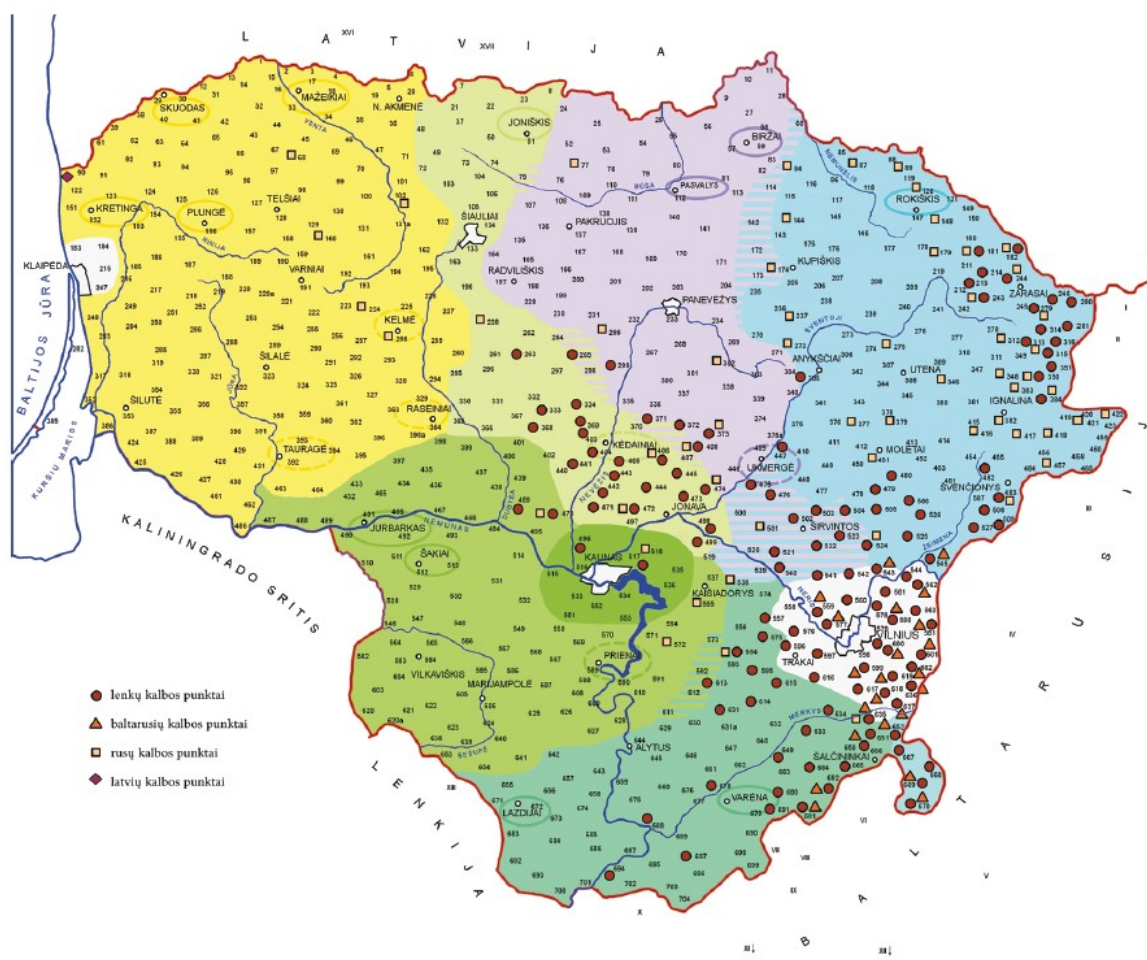

Šalčininkų Šv. apaštalo Petro bažnyčia (nuotr. V. Meiliūnaitės)

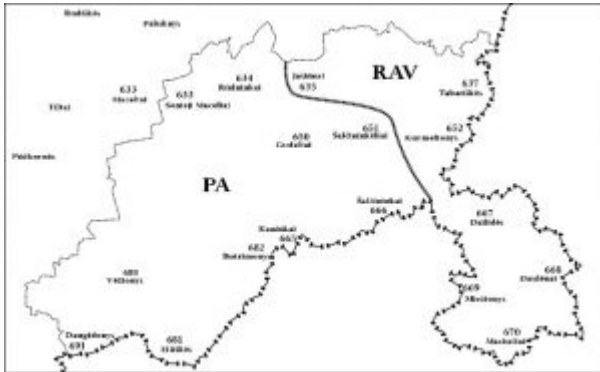
Šalčininkų Šv. Tichono maldos namai (nuotr. V. Meiliūnaitės)

Katalikų tikėjimas jungia lenkų ir lietuvių tautybės žmones, bet šiuo atveju atskiria rytų slavus (rusus ir baltarusius). 2014 m. Lietuvių kalbos instituto mokslininkų su kitų institucijų kolegomis atliktas tyrimas rodo, kad Lietuvos pietryčiuose bene ryškiausiai nei kur kitur Lietuvoje matyti skirtingų kalbų sąveikos ir artimo sugyvenimo tradicijos. Lenkų, baltarusių ir iš dalies rusų kalbų vartotojai tradiciškai gyvena toje pačioje zonoje. Neabejotina, kad tai turi atsispindėti ir vietinėje lietuvių kalboje – jos gramatikoje, vartosenoje ir pan.

Kitų kalbų vartojimas Lietuvos teritorijoje [4]

Dėl įvairių priežasčių iki šiol daugiausia dėmesio gaudavo Dieveniškės ir jų apylinkės. Dieveniškių šnektą pristatoma tarminių tekstų rinkinyje „Dieveniškių šnektos tekstai“ (parengė D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997) ir dviejų tomų žodyne „Dieveniškių šnektos žodynas“ (sud. D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, I t. – 2005, II t. – 2010). Pokariu pirmoji ekspedicija į Dieveniškių apylinkes, vadovaujama Juozo Senkaus, surengta 1952 m., antroji ekspedicija įvyko 1964 m. 1965 m. surengta Lietuvos paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos ekspedicija, kurios metu surinkta medžiaga paskelbta monografijoje „Dieveniškės“ (Vilnius: Vaga, 1968). Nors apie šią rytų aukštaičių vilniškių patarmės teritoriją rašyta nemažai, tačiau visas rajonas, kaip administracinis vienetas, turintis tam tikros savivaldos ir pats galintis apibrėžti kai kuriuos kultūrinius (įskaitant kalbos ir jos variantų vartojimą) aspektus, valstybinės kalbos vartojimo požiūriu analizuotas nebuvo.

Lietuvių kalbos atlaso punktai Šalčininkų rajone (žemėlapius piešė Laura Brazaitienė)

Kad tokio tyrimo labai reikia, rodo ir su kalbotyra menkai susiję, bet gana neblogai padėtį atspindintys dramaturginiai sprendimai ir žiūrovų reakcijos. 2018 m. kovo 22–23 d. Vilniuje vyko spektaklio „Nežinoma žemė. Šalčia“ (rež. Jonas Tertelis) premjera. Spektaklis vertinamas įvairiai – vieniems pernelyg apibendrintas ir neparodantis Šalčininkų išskirtinumo; kitiems – per daug negatyvo; tretiesiems – paviršutiniškas, ketvirtiems – puiki provincijos iliustracija, be kokių aiškesnių sąsajų su kuria nors konkrečia vieta.

Visuose atsiliepimuose vienaip ar kitaip kartojasi viena mintis – neparodomas vietovės daugiakalbiškumas ir gyventojų išprusimas. Čia verta pasidalyti viena iš Aleksanderio Radczenos išvadų: „Šalčininkai – tai pirmiausia miestas, kuriame susiduria, koegzistuoja, konfliktuoja ir bendradarbiauja trys ar keturios kalbos bei kultūros: lietuvių, lenkų, rusų ir baltarusių. Ir būtent šios kalbinės, kultūrinės, etninės įvairovės ir mozaikos trūksta spektaklyje“ [5]. Šią mintį palaiko ir pačių šalčininkiečių atsiliepimai, perteikiami Jurgitos Jačėnaitės, pvz.: „Kas gero mūsų krašte – tai turėjo būti šio spektaklio šerdis. Kokie mūsų žmonės puikūs ir kokie visi poliglota. Jie moka lietuvių, lenkų, rusų kalbas, mokosi vokiečių ir anglų. O

šito mes nematome. Režisierius labai gražiai ginasi, bet nepagavo šio krašto esmės“ [6]. Kitaip tariant, spektaklio vertintojai (profesionalieji ir mėgėjai) labiausiai pasigenda kultūrinio krašto išskirtinumo atskleidimo. Akivaizdu, kad kultūra plačiąja prasme aiškiausiai reiškiamą per kalbą ar kalbas. Kaip tik jų vartojimu Šalčininkų rajonas ir yra išskirtinis.

Būtent šį išskirtinumą ir siekiama ištirti ir aprašyti 2020 m. pradėtu Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuojamu ir Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro mokslininkų vykdomu moksliniu projektu „Valstybinės kalbos padėtis Šalčininkų rajone“ (projekto nr. K-30/2020). Juo norima apibrėžti, kaip vartojama valstybinė – lietuvių – kalba ir kiek įtakos jai turi kitos tradiciškai šiame regione vartojamos kalbos. Tyrėjus domina įvairios kalbos vartojimo sritys – privačioji, institucinė, oficialioji, kalbinio kraštovaizdžio ir t. t. Todėl siekiama pabendrauti su skirtingų sričių vietos gyventojais, užfiksuoti, kaip kalbos sudera spaudoje, skelbimuose ir kituose užrašuose. Atskiras dėmesys skiriamas mokinių kalbinei kompetencijai – perceptyviosiomis anketomis tiriama, kaip vertinami vartojami kalbos variantai, kurių vietovių kalba laikoma gražiausia ir pan. Mokinių kalbinės kompetencijos ir kalbinių nuostatų tyrimai leidžia gana patikimai prognozuoti kalbos (ir kalbų) variantų raidos kryptis ir vitališkumo perspektyvas. Geolingvistikos centras paprastai domisi teritoriniais lietuvių kalbos variantais, tad ir šiuo atveju labai svarbu išsiaiškinti, koks lietuvių kalbos variantas kuriuo atveju vartojamas.

Svarbu priminti, kad iki šiol Šalčininkų rajonas, kuriame, remiantis oficialiais duomenimis, lietuviai tesudaro apie 10 proc. gyventojų (dominuoja – per 79 proc. – lenkai), lietuvių kalbos tyrėjų dažniausiai būdavo aplenkiamas. Viena iš priežasčių ta, kad tyrėjai paprastai orientuodavosi į regionus, kuriuose dominuoja valstybinės kalbos variantai. Toks požiūris, be abejo, suformavo ir nemažai stereotipų apie tai, kad Šalčininkų rajone lietuvių kalbos pasigendama.

Tad praėjus 30-čiai metų nuo Lietuvos Respublikos suverenumo atkūrimo labai aktualu įvertinti valstybinės lietuvių kalbos padėtį šiame rajone. Keičiantis kalbos tyrimų kryptims, tradicijoms ir tendencijomis, į teritorinius kalbos variantus nustota žiūrėti kaip į savarankiškas, atsietai viena nuo kitos egzistuojančias uždaras sistemas. Akivaizdu, kad esant labai plačioms judėjimo ir elektroninės informacijos gavimo galimybėms kalbos variantai intensyviai komunikuoja ir veikia vieni kitus. Šiuolaikiniuose geolingvistų tyrimuose vis daugiau dėmesio skiriama socialinių kintamųjų – mokyklų lygio ir prieinamumo, sveikatos ir grožio

paslaugų kokybės ir prieinamumo, saviraiškos galimybių ir pan. – įtakai. Be to, atkreipiamas dėmesys ir į psichologinius veiksnius – kiek jaukiai kalbėtojas jaučiasi vienoje ar kitoje situacijoje vartodamas vieną ar kitą kalbą (ar vietinį kalbos variantą). Kitaip tariant, tiriamas kalbos variantų prestižas ir kalbėtojų savivertė. Stengiamasi, kad tos pačios (arba kuo panašesnės) metodikos ir anketos būtų naudojamos visoje Lietuvoje. Taip tikimasi turėti galimybę lyginti įvairius regionus.

Tiriant Šalčininkų rajoną remiamasi ne vien klasikiniiais, kalbininkams įprastais (pvz., pokalbiai su pateikėjais, jų įrašymas ir kalbinių ypatybių tyrimas), bet ir objektyviaisiais kiekybiniais metodais (pvz., dialektometrija). Kadangi dirbama su labai įvairiais duomenimis, projekto pabaigoje (ji numatoma baigiantis 2021-iesiems metams) planuojama turėti parengtą sociokultūrinių ryšių tinklo analizę, aprašytus kalbos variantų vertės koeficientus, juntamo poveikio kryptis ir stiprumą.

Taigi, į Šalčios žemę keliaujama objektyviai, atsietai nuo gausių visuomenėje paplitusių stereotipų tirti vietinio kalbos varianto, kuris įmantriais raštais supintas iš kelių kalbų sistemų ir papuoštas skirtingų kultūrų kutais. Tikimasi kuo nešališkesnį ir išbaigtesnį Šalčininkų rajono kalbos portretą nupiešti mokslo studijoje.

Literatūra:

1. *Lietuvos etnografiniai regionai*. Kaunas: Šviesa, 2010.
2. *Lietuvos Rytai*. Sud. K. Garšva, L. Grumadienė. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993.
3. Kristina Šliavaitė. Kalba, tapatumas ir tarpetniniai santykiai Pietryčių Lietuvoje: daugiakultūriškumo patirtys ir iššūkiai kasdieniuose kontekstuose. – *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*. 2015, 15 (24), 27–51.
4. *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Briedis, 2014.
5. Aleksandr Radczenko. „Nežinoma žemė. Šalčia“ – puikus, bet pernelyg universalus spektaklis. – www.satenai.lt, 2018-05-18.
6. Jurgita Jačėnaitė. „Nežinoma žemė. Šalčia“. Kokius save pamatė Šalčininkai? – www.bernardinai.lt, 2018-03-22.

7. Monika Jašinskaitė. „... Šalčia“: papasakoti, kaip mes pasakojame, kaip jie pasakoja. – www.menufaktura.lt, 2018-04-28.
8. *Lietuvos etnografiniai regionai*. Kaunas: Šviesa, 2010.
9. *153 įdomiausi Lietuvos miesteliai*. Kaunas: Terra publica, 2010.
10. *Lietuvos dvarai ir pilys*. Kaunas: Terra publica, 2015.
11. *Lietuvos miestai ir miesteliai*. Kaunas: Terra publica, 2014.
12. Bronius Kviklys. *Mūsų Lietuva*. T. 1. Vilnius: Mintis, 1989 (2-oji, fotografinė, laida).

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašome nurodyti informacijos šaltinį ir autorių.

www.pasauliolietuvis.lt